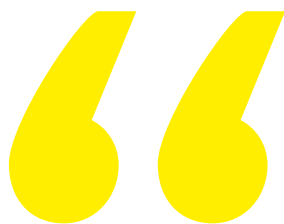

Overlegorgaan
Infrastructuur en Milieu

Adviesrapport

Ten behoeve van de visie op Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Adviesrapport

Ten behoeve van de visie op Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
1. Inleiding	6
2. Waar wil de sector heen?	7
2.1 Een onhoudbaar systeem	7
2.2 Doorbraken zijn nodig	7
2.3 Wenkend perspectief: een houdbaar systeem	8
2.4 Nieuwe blik op waarde(n)	9
3. Nieuwe strategie verduurzaming	10
3.1 Nieuwe bedrijfsmodellen	10
3.2 Circulair ontwerp	11
3.3 De boer van de toekomst	11
3.4 De toekomst van de boer?	12
3.5 De burger-consument van de toekomst	12
3.6 Rol van retailers	13
3.7 Meer macht voor boeren in de keten	13
3.8 Kortere ketens	13
3.9 Internationale context	13
4. Hoe wil de sector daar komen?	16
4.1 De rollen van markt en overheid	16
4.2 Richting, randvoorwaarden en ruimte	16
4.3 Experimenten en pilots: ruimte om te innoveren	17
4.4 Wetgeving, kaderstelling en normering	17
4.5 Samenwerkende overheid	18
4.6 Kleine overheid	18
5. Advies van de OIM-voorzitters	19
5.1 Duiding	19
5.2 Adviezen	20
Bijlage: Aanwezige organisaties diners pensant	22
Organisaties	22

Voorwoord

Met veel genoegen kijken we terug op de vier diners pensant die we in het voorjaar van 2018 vanuit het Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu (OIM) hebben georganiseerd ten behoeve van de visievorming van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.

Tijdens de diners hebben in totaal ruim 100 deelnemers¹ open gesprekken gevoerd over de toekomst van landbouw, natuur en voedselkwaliteit, waarbij veel aandacht werd besteed aan de dilemma's die nu verhinderen dat we die toekomst realiseren. De diversiteit aan deelnemers leverde een breed palet aan inzichten op, met een diversiteit aan voorbeelden die ons inziens de moeite van het vermelden waard zijn.

Dit heeft ons doen besluiten om, in aanvulling op het door ons aan de minister van LNV toegezegde advies, een rapport op te stellen met een weergave van de gesprekken tijdens de diners. Van de diners zijn weliswaar verslagen gemaakt, maar vanwege de tijdens de diners geldende Chatham House Rules, zijn deze anonieme verslagen alleen verspreid onder de bij het betreffende diner aanwezige deelnemers. Met dit rapport geven we aan alle bij de diners betrokken personen een breder beeld van de gevoerde gesprekken en de ten behoeve van de visie geleverde inbreng.

Ook heeft het schrijven van dit rapport ons geholpen om de geleverde inbreng op een rij te zetten en te duiden en op basis daarvan advies uitbrengen.

Op basis van de opbrengst van de diners formuleren we een 5-tal adviezen aan de minister van LNV:

1. Geef in uw visie helder richting, randvoorwaarden en tempo aan, maar laat de uitwerking over aan de samenleving. Benut hierbij de diversiteit aan oplossingsrichtingen.
2. Organiseer een sociaal innovatieproces met relevante stakeholders uit de gehele sector. Met grootschalige experimenten en pilots.
3. Beschouw de visie als een continue open dialoog. Het is belangrijk om daarbij een stem te blijven geven aan de volgende generatie agrarisch ondernemers.
4. Leg de nadruk in uw visie op de ontwikkeling van nieuwe duurzame verdienmodellen.
5. Biedt ruimte voor verschillende technologische ontwikkelingen die vanuit verschillende perspectieven voordelen bieden.

Ook wij willen alle deelnemers nogmaals hartelijk danken voor hun bijdrage aan de gesprekken en daarmee aan de visievorming door LNV. Wij vernamen reeds dat het team van de minister dat aan de visie werkt, goed gebruik heeft kunnen maken van de opbrengst van de diners. Ons inziens is een visie een vertrekpunt in een transitieproces en we spreken onze hoop en verwachting uit dat dit rapport een bijdrage levert aan de transitie richting een waardevol en duurzaam systeem voor landbouw, natuur en voedselkwaliteit.

De voorzitters van het OIM,

Pieter Jan Biesheuvel
Job Cohen
Jacques Wallage

¹ Het betreft individuele genodigden en vertegenwoordigers van diverse organisaties. In de bijlage is een overzicht opgenomen van die organisaties.

1. Inleiding

Op verzoek van de minister van LNV heeft het OIM in de maanden maart en april 2018 in totaal vier diners pensant georganiseerd over de toekomst van landbouw, natuur en voedselkwaliteit. Na ruim vier maanden intensief kennis te hebben gemaakt met het beleidsterrein, merkte de minister dat er een grote behoefte is aan een leidraad voor de toekomst: een stip op de horizon voor het ministerie van LNV, voor de sectoren en voor de samenleving. Als de volgende generatie over een aantal jaren vraagt ‘Wat heeft u als minister gedaan om de perspectieven voor de landbouw, de natuur en het voedselsysteem te verbeteren?’, wil de minister een goed antwoord kunnen geven. Daarom legt zij voor de zomer een visie neer die toekomstperspectieven biedt en die een leidraad is voor de keuzes voor de komende jaren.

De visie laat zij voeren door een dialoog met de samenleving. De diners pensant maken onderdeel uit van deze maatschappelijke dialoog.

Er is veel spanning binnen het brede en zeer diverse beleidsveld van LNV. Er zijn ingewikkelde dilemma's die vragen om richtinggevende antwoorden. Tegelijkertijd zijn er tal van inspirerende ontwikkelingen en initiatieven die een belofte inhouden voor de toekomst. De minister vraagt zich af hoe we die energie kunnen verzilveren. Het is haar overtuiging dat wezenlijke veranderingen alleen kunnen beklijven als deze plaats vinden vanuit samenwerking, vanuit een diepe overtuiging van de noodzaak daarvan en met persoonlijke betrokkenheid. Daarom heeft het OIM op haar verzoek vertegenwoordigers uit verschillende sectoren en disciplines uitgenodigd om met elkaar van gedachten te wisselen over de toekomst van landbouw, natuur en voedselkwaliteit.

De minister garandeert de aanwezigen op voorhand niet dat alle ideeën zullen worden overgenomen, maar zij wil wel graag de aanwezige kennis en kunde gebruiken. Zij heeft input nodig en vindt het belangrijk dat het niet alleen voor de huidige kabinetsperiode is. Enkele kernvragen die hierover tijdens de diners zijn gesteld, zijn:

- Welke perspectieven voor een duurzame toekomst op het LNV-domein ziet u? Waar moeten we naartoe? Wat is daarvoor nodig?
- Hoe ziet u uw eigen bijdrage? Welke bijdragen ziet u graag van andere partijen, waaronder het ministerie van LNV?

De diners zijn georganiseerd onder de Chatham House Rules. Deze regel houdt in dat de aanwezigen wel kunnen refereren aan deze avond maar niet zullen zeggen wie wat heeft uitgesproken. Na afloop van elk diner hebben de deelnemers een geanonimiseerd verslag ontvangen. Ook kreeg ieder de gelegenheid om nog een tweede gedachte mee te geven aan de minister en haar team dat aan de visie werkt. Gedurende de avonden zijn visuele impressies van de gesprekken gemaakt, die nog tijdens de diners zijn besproken en ook deel uitmaken van de verslagen. In totaal hebben bijna honderd personen deelgenomen aan de diners pensant. Per diner ging het om circa 15-35 personen, verdeeld over verschillende gesprekstafels.

In dit rapport beschrijven we een aantal rode draden uit de diners. Gezien de complexiteit van de onderwerpen en de diverse uiteenlopende perspectieven is het onmogelijk om een complete weergave te geven en volledig recht te doen aan ieders inbreng. Het gaat in dit rapport om de belangrijkste inhoudelijke perspectieven die de deelnemers naar voren hebben gebracht. Na de beschrijving van de inhoudelijke oogst van de diners, geven wij als voorzitters van het OIM een persoonlijke duiding van transitie op het terrein van LNV, mede gebaseerd op wat tijdens de diners ter tafel kwam. We eindigen het rapport met een aantal adviezen voor het vervolgproces.

2. Waar wil de sector heen?

Dit hoofdstuk beschrijft de gedeelde visie van de deelnemers op het huidige landbouw-, natuur- en voedselsysteem. En de doorbraken die nodig zijn om tot een houdbaar systeem te komen. Daarbij hoort een andere kijk op waarde(n). Daarbij geven we de lezer vooraf het volgende mee: Er bestaan grote zorgen over de beeldvorming over de sector. Verschillende aan de diners deelnemende boeren tonen een grote betrokkenheid bij zowel de toekomst van de landbouw en de veeteelt, als bij de bescherming en de ontwikkeling van de natuur en de kwaliteit van ons voedsel. Het is dan ook geenszins de bedoeling om individuele boeren neer te zetten als personen die eenzijdig gericht zijn op economische winst, danwel om te suggereren dat de huidige boeren het niet goed doen en dat alle verandering van een volgende generatie zou moeten komen. Het betreft hier een analyse van -en een kritiek op- een systeem. Een onhoudbaar systeem waarin boeren het kind van de rekening dreigen te worden.

2.1 Een onhoudbaar systeem

Tijdens de diners hebben de deelnemers in antwoord op de vraag naar hun visie op het systeem van landbouw, natuur en voedselvoorziening uitspraken gedaan over het functioneren van het huidige systeem. Ze noemen allerlei redenen waarom het huidige systeem niet meer werkt en waarom doorgaan op de huidige weg niet mogelijk is. Ze gebruiken daarbij termen als 'system lock', het bereiken van 'de grenzen van wat we maatschappelijk acceptabel vinden' en 'een systeem dat gaat crashen als je niets doet'. Met andere woorden: het huidige systeem is onhoudbaar.

Er worden in de gesprekken diverse vormen van ecologische onhoudbaarheid benoemd, waaronder de aantasting van natuur en landschap, een afnemende biodiversiteit, een te grote klimaatimpact van de voedselproductie en voedselverspilling. Daarnaast noemen deelnemers aspecten van sociaaleconomische onhoudbaarheid. Deelnemers zeggen bijvoorbeeld dat de menselijke maat uit het voedselsysteem verdwenen is en dat boeren gedwongen worden telkens de grenzen van de productiemogelijkheden op te rekken. Het huidige systeem is geoptimaliseerd op de behoefte van de individuele mens. Met schandalen en veel discussie over maatschappelijke acceptatie als gevolg. Boeren voelen zich vaak onbegrepen en ondergewaardeerd en zijn gedemoti-

veerd door kritiek, zo stelt een aantal deelnemers. Boeren worstelen om hun hoofd boven water te houden. Als er niks wordt gedaan, leidt dit mogelijk tot verdere industrialisatie. Zo voorziet een aanwezige dat er een paar grote spelers overblijven waarbij de boerendiversiteit verdwijnt en het landschap wordt aangetast. Als voorbeeld wordt verwezen naar Ohio en Michigan, waar nog maar 4% zelfstandig boert. De rest is arbeider in een industrieel proces geworden. Het oordeel is dat het voedselsysteem daar niet meer in handen is van de boer. En: 'Nergens is er zoveel *land grabbing* als in Nederland.' Mensen moeten zich steeds dieper in schulden steken. Een deelnemer stelt dat er veel verborgen armoede bij boeren is, ook in Nederland.

2.2 Doorbraken zijn nodig

Onder andere de bovenstaande perspectieven op onhoudbaarheid van het huidige systeem leidden tijdens de diners tot oproepen tot 'doorbraken' en 'systeemflexibiliteit.' De veranderingen in de komende decennia gaan waarschijnlijk nog sneller dan tot nu toe en op veel gebieden zijn de grenzen eigenlijk al bereikt.

Intussen bestaan er al diverse goede, positieve en hoopvolle voorbeelden, zo blijkt uit de tafelgesprekken. Een positief voorbeeld is het deltaplan biodiversiteit. 'Het was niet moeilijk om een gezamenlijk droombeeld te maken en daar met 19 stakeholders een handtekening onder te zetten.' Andere voorbeelden die boeren noemen zijn 'verticale land- en tuinbouw' in de stad en bijvoorbeeld een super-

markt die snijafval van groente naar een insectenkwekerij brengt, waar er kippenvoer van wordt gemaakt. De eieren die daarmee worden geproduceerd, komen weer als oer-ei in de schappen van de supermarkt. Een ander voorbeeld is een boer in Friesland met 200 koeien die gezocht heeft naar afnemers van zijn melk waar natuurinclusiviteit in de prijs zat. Een volgend voorbeeld komt uit de melkveehouderij waar boeren vanuit het perspectief van grondgebondenheid klimaat, fosfaat en dierenwelzijn in samenhang kunnen aanpakken. En technologie, bijvoorbeeld veredeling, kan helpen op weg naar landbouw die met minder hulpstoffen genoeg kan produceren.

2.3 Wenkend perspectief: een houdbaar systeem

Er is veel overeenstemming over het feit dat het tijd is voor verandering en dat het belangrijk is om een 'stip op de horizon' te hebben. Veel deelnemers onderschrijven de ambitie voor meer verbinding tussen landbouw, natuur en voedsel.

Uiteraard was de mate van overeenstemming op toekomstperspectieven per gesprekstafel verschillend. Toch kan op basis van de diverse diners een vrij consistent toekomstbeeld worden opgesteld. Dit toekomstbeeld met de kernelementen van een strategie is opgenomen in het onderstaande kader en wordt in het volgende hoofdstuk verder geïllustreerd. Daarbij worden ook kritische tegenwerpingen, dilemma's en keuzes benoemd.

De komende decennia is een nieuwe strategie van verduurzaming nodig om binnen de grenzen te blijven van wat ecologisch, sociaal én economisch kan. Er moet een nieuwe balans gevonden worden waarin mens, dier en omgeving een plaats krijgen. Het uitgangspunt daarbij is dat we moeten leven binnen de draagkracht van de aarde. Een evenwicht tussen consumptie, aarde en productie, zodat de aarde blijft bestaan.

De strategie heeft een aantal pilaren:

- **Nieuwe circulaire bedrijfsmodellen** ontwerpen en bestaande bedrijfsmodellen herontwerpen zodat de effecten van voedselproductie op de leef-omgeving per saldo positief zijn. Bedrijfsmodellen ontwerpen die er op zijn afgestemd zich meer te laten leiden door natuurlijke processen en de daarmee samenhangende schaarsten en grenzen. Een circulair systeem, met zo weinig mogelijk input van externe grondstoffen. Minder intensief en meer verantwoord grondgebruik. Boeren die gezien worden als bedrijven die inspirerend landschap handhaven. Met een positief effect op het milieu. Als de bodem gezond is, is het product gezond en is de mens gezond: er ontstaat nieuwe vitaliteit tussen bodem, eten en mens. Een circulaire, sterk grondgebonden landbouw die niet draait op subsidies. Die gebruik maakt van nieuwe technologie en anders met reststromen omgaat. Dat brengt onze kinderen een betere gezondheid, een beter milieu en is beter voor dieren.

- **Nieuwe verdienmodellen** en nieuwe verdeelmodellen: Verwaardiging van kwaliteit en toegevoegde waarde wordt op een eerlijke manier verdeeld over schakels in de keten. Boeren moeten er ook aan kunnen verdienen.
- Opnieuw **verbinden van boeren en burgers** zodat de betekenis van voedsel voor ons welzijn beter tot zijn recht komt en het herwaarderen van voedsel zodat een op werkelijke kosten gebaseerde prijs betaald kan worden.

De strategie kun je niet van boven afdwingen, die kan alleen tot stand komen door – steeds meer – nieuwe bedrijfsontwikkelingen en maatschappelijke initiatieven van onderop. Maar de overheid en andere grote partijen kunnen en moeten dat wél stimuleren. Waarbij de overheid boeren ondersteunt om nieuwe, innovatieve bedrijvigheid op te zetten en helpt nieuwe markten te ontwikkelen.

In pilots kijken we naar 'true pricing': wat zijn de werkelijke kosten van producten?

Een overheid tot slot die de voortgang spiegelt aan de *sustainable development goals* (SDG's).

Met natuur- en voedseleducatie voor de jeugd als basis voor verandering.

2.4 Nieuwe blik op waarde(n)

Onderliggend aan de visie op een nieuw systeem van landbouw, natuur en voedselkwaliteit ligt een andere kijk op waarde(n).

Aan de ene kant bestaat in de gesprekken het perspectief van *botsende waarden*. De ene waarde gaat daarbij ten koste van de andere waarde. Een centrale notie is dat de economische waarden teveel gewicht hebben gekregen, ten koste van de ecologische en sociale waarden. En daarmee ten koste van de draagkracht van de aarde en van onszelf. De bijbehorende oproep is dat in de toekomst meer evenwicht of balans aangebracht moet worden. Maar ook andersom is mogelijk: ecologische waarden, die geoperationaliseerd worden in de vorm van milieunormen, kunnen ten koste gaan van de economie. Ook dit perspectief wordt benoemd: het klimaatakkoord heeft volgens sommigen een negatieve impact op de melkveehouderij. Welke omvang van productie past binnen de klimaatdoelstellingen en wie draait op voor kosten van verkleining van de veestapel? Het kan ook onderling botsen tussen en binnen sociale en ecologische waarden. Een waarde als dierenwelzijn kan bijvoorbeeld op gespannen voet staan met de luchtkwaliteit. Een voorbeeld is een toename aan fijnstof bij vrije-uitloopkippen, of een biologische aanpak die leidt tot een hogere methaanuitstoot.

Anders kijken naar waarde betekent dus een *verbreding* van waarden van enkel economische waarden naar ook sociale, culturele, esthetische, morele en ecologische waarden. Tegelijkertijd gaat het om *andere verhoudingen* tussen waarden. Vanuit een perspectief van botsende waarden kunnen termen als 'een nieuwe evenwicht' en 'balans' betekenen dat sociale, culturele, esthetische, morele en ecologische waarden meer aandacht krijgen ten koste van economische waarden.

Aan de andere kant opperen sommige deelnemers de mogelijkheid van verschillende *verenigbare waarden* en zelfs *elkaar onderling versterkende waarden*. Vanuit dat perspectief kan er een heel nieuw systeem ontstaan waarbij niet alleen kwantitatief maar ook kwalitatief andere verhoudingen ontstaan. Een systeem met *meer en andere verbindingen* tussen landbouw, veeteelt, natuur en voedselkwaliteit.

'Voedselproductie is (in de toekomst) integraal duurzaam, afhankelijk van draagkracht en draagt bij aan klimaatdoelen, economische doelen, verbetering van biodiversiteit en gezondheid, binnen de kaders van waterkwaliteit en veiligheid.'

'Het is nodig te denken buiten de kaders van de economie in smalle zin, maar in termen van maatschappelijke waarden als klimaat en biodiversiteit.'

'Naast economische waarde moet meer ruimte komen voor andere waarden zoals toewijding, levensstijl en natuur.'

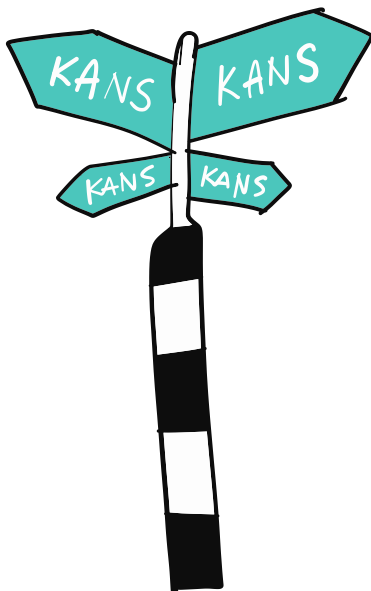
'Het zou mooi zijn als mensen zich over twintig jaar afvragen waarom er ooit een onderscheid is gemaakt tussen landbouw en natuur, ofwel: een pleidooi voor een integrale aanpak.'

3. Nieuwe strategie verduurzaming

Dit hoofdstuk beschrijft de thema's die een nadere uitwerking vormen van de in hoofdstuk 2 genoemde strategieën voor verduurzaming: nieuwe (circulaire) bedrijfsmodellen met een belangrijke rol voor de natuur, nieuwe verdienmodellen waarbij meer of andere waarde wordt toegekend aan producten en de daarbij behorende verandering in de relatie tussen boeren en burgers.

3.1 Nieuwe bedrijfsmodellen

De bedrijfsmodellen van de toekomst zouden volgens een aantal deelnemers georganiseerd moeten zijn rondom andere, nieuwe waarden. Diverse deelnemers vragen zich af hoe we komen tot betere verdienmodellen en maatschappelijke businessmodellen. Boeren zijn gefinancierd en moeten productie draaien. Zij moeten op korte termijn economisch optimaliseren en winst maken, ook door het gedrag van consumenten en overheid. Alle aspecten beïnvloeden elkaar: er is een holistische aanpak nodig. Productiesystemen zouden meer integraal kunnen en meer moeten samenwerken met bottom up initiatieven. Een aantal deelnemers geeft aan dat daarbij diverse bedrijfsmodellen naast elkaar kunnen bestaan. Bijbehorende nieuwe verdienmodellen komen er niet zomaar, maar vergen risico-investeringen door overheid en private partijen. Deelnemers willen dit graag terugzien in de visie.

In diverse gesprekken komt daarbij naar voren dat het herontwerp eigenlijk vanaf nul zou moeten beginnen, niet gehinderd door bestaande regels en kaders. Daarbij vallen geregeld termen als 'paradigmashift', 'nieuw denken', 'mentale verandering' en 'anders denken'.

'Hoe zouden de Veenweiden eruit zien als het aantal dieren afhankelijk is van de omvang van reststromen om hen te voeden en van de grond om ze kwijt te kunnen? Moeten er dan melkveehouderijen verdwijnen? Hoe ver kunnen we dit beeld doortrekken: een andere landbouw die de bodem in stand houdt, die biodiversiteit in stand houdt en voedsel produceert, maar minder dan nu?'

Een leidende gedachte is dat het huidige voedsel te goedkoop wordt aangeboden en dat het zo goedkoop kan zijn omdat niet alle werkelijke kosten in de prijs worden meegenomen. Oplossingen die diverse mensen voorstellen zijn **'true pricing'** en een ander **verdienmodel** waarin boeren bijvoorbeeld beheerder worden van de groene ruimte en daarvoor worden beloond. Sommige deelnemers achten **'true pricing'** alleen kansrijk wanneer dit in heel Europa wordt doorgevoerd. Vanwege de internationale context is een radicaal andere beloningsgrondslag lastig. Een tussenstap zou het **zichtbaar maken van externe kosten** in het huidige systeem kunnen zijn, bij voorkeur samen met andere landen. Deelnemers aan de gesprekken vragen zich af wat de overheid kan opleggen, ook in een Europese context en een mondiale markt. Een idee is om alleen bepaalde regio's toe te staan bepaalde (streek)producten te laten voeren. Kan je bepaalde (deel)markten afschermen? We gaan dan van 'export gedreven' naar de eigen regio. Nederlandse producten worden dan minder gevraagd op basis van enkel de prijs, maar bijvoorbeeld ook op basis van duurzaamheid. Een tegenwerping bij hogere prijzen is dat alle bestedingsgroepen mee moeten kunnen in de transitie naar meer duurzame voedselproductie. Een andere tegenwerping is dat het lastig is om vanuit economisch perspectief te kijken naar een eerlijke prijs voor de boer: er ligt ook geen uitspraak over een eerlijk salaris voor een leraar of een arts.

3.2 Circulair ontwerp

De natuur wordt dikwijls aangedragen als oplossing of als inspiratiebron voor het opnieuw ontwerpen van bedrijfsmodellen en processen. Natuurlijke processen zijn circulair, hebben de vorm van een kringloop. Een voorbeeld is hergebruik van reststromen.

‘Een florierende natuur is de basis voor het menselijk welzijn. Natuur is ook de basis voor de voedselproductie. Omgekeerd is landbouwgrond leefgebied voor soorten, ook voor soorten die op drift zijn vanwege klimaatverandering. Zonder natuur geen voedselproductie en omgekeerd: daarom moeten we terug naar ecologische processen.’

‘De stand van de natuur is afhankelijk van wat er met de landbouw gebeurt. Als landbouw een transitie maakt, komt het met de natuur wel goed. Tegelijk is de natuur de oplossing. Beide zijn waar. Dat is het uitgangspunt om met elkaar een werkelijke transitie te maken.’

‘Het ecosysteem is efficiënt en niet verspillend. Kringlooplandbouw is ook daarom een inspirerende benadering.’

‘In deze toekomstvisie zou er over 30 jaar veel meer leven zijn op het platteland. Nederland zou leren de levende natuur meer te gebruiken in plaats van er tegen te vechten. En de kringloop zou kloppen op wereldwijde schaal (nu halen we teveel goedkope mineralen naar Nederland).’

‘Bedrijven richten zich op meerdere maatschappelijke opgaven, waarbij zowel technische als maatschappelijke duurzaamheid belangrijk is.’

‘De boer van de toekomst is een ondernemer die produceert met respect voor grond, water en landschap.’

‘Meerdere functionaliteiten binnen één gebied wordt de norm.’

‘De boer is behalve voedselproducent een verzorger van dier, plant, bodem en ecosysteem.’

‘Steeds meer boeren hebben een multifunctioneel bedrijf met naast voedselproductie ook recreatie, bijdrage aan natuurontwikkeling, etc. De breedte in voedselproductie past binnen randvoorwaarden op ethisch, moreel en technisch vlak.’

3.3 De boer van de toekomst

Corresponderend met een verbreding van waarden en meer balans of synergie tussen waarden, is de boer van de toekomst in de ogen van veel deelnemers niet enkel gericht op financiële waarde, maar levert deze boer ook sociale, esthetische en ecologische waarde. De boer van de toekomst draagt -naast welvaart- bij aan het landschap en het welzijn, het geluk en de kwaliteit van leven van mens en dier. De toekomstige landbouw is volgens velen anders qua aard, omvang en locatie. De landbouw wordt ‘kleiner op een goede manier’ en produceert in de toekomst meer vraaggestuurd.

Het bovengenoemde beeld gaat gepaard met de oproep tot maatregelen zoals bijvoorbeeld de wens om boeren te laten werken aan doelstellingen op het terrein van biodiversiteit en klimaat (in plaats van enkel op product en prijs). De belastingbetaler moet de boer belonen voor methoden die duurzaam zijn, zo luidt de gedachte. Maatschappelijke waarden als schoon water, schone lucht, een gezonde bodem, biodiversiteit en voldoende en kwalitatief goed voedsel moeten daarbij meer ingebed zijn in een groter geheel zoals verbinding met de sustainable development goals (SDG's), een prettige leefomgeving, gebruiksmogelijkheden van het platteland (recreatie) en duurzamere voedselproductie. Een voorbeeld van een wenkend perspectief is het thema **grondgebondenheid**.

‘Er is een wereld van verschil aan het ontstaan in de melkveehouderij nu boeren grondgebondenheid als integraal thema gaan zien en zich realiseren dat een eenzijdige inzet op het klimaat/CO₂ een te beperkte benadering is (een plofkip is erg CO₂-efficiënt). Redenerend vanuit het perspectief van grondgebondenheid wordt het mogelijk om klimaat, fosfaat en dierenwelzijn in samenhang aan te pakken.’

Ook kan technologie helpen om de bovengenoemde stappen te maken. Veredeling kan bijvoorbeeld helpen op weg naar een landbouw die met minder hulpstoffen genoeg kan produceren. Ook zouden bijvoorbeeld genetische modificatie en de inzet van drones kunnen bijdragen bij aan een gezondere en meer duurzame voedselproductie.

3.4 De toekomst van de boer?

Tegelijkertijd is een aantal deelnemers ronduit somber over de toekomst van boeren. De huidige generatie vijftigers is in hun ogen de laatste generatie boeren: ‘We kunnen discussiëren over ander voedsel maar over 20 jaar hebben we geen boeren meer. Hoe komen we daar uit?’ Ook wordt signaleerd dat er sprake is van enorme vergrijzing in de agrarische sector. Hoe houd je jongeren geïnteresseerd in bedrijfsopvolging? Dit is extra moeilijk als verandering en schaalverkleining nodig is. Er is discussie over ‘volume pijn’. Een nuancering daarbij is dat minder dieren in Nederland niet per definitie minder inkomen voor de boer betekent.

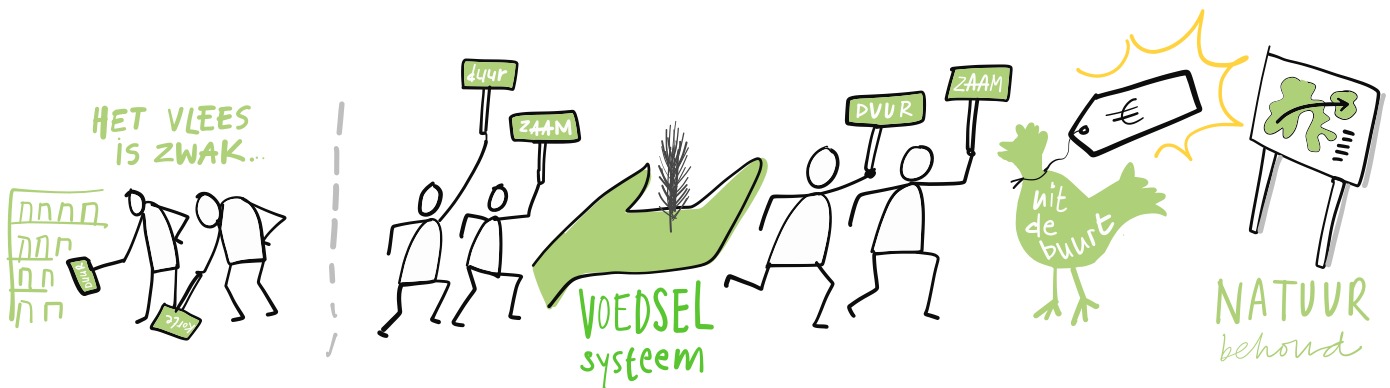
3.5 De burger-consument van de toekomst

Belangrijk voor de toekomst is de rol van de burger en zijn waardering van landbouw, natuur en voedselkwaliteit en de rol van de (bewuste) consument die een ‘eerlijke prijs’ betaalt, zodat de boer een inkomen kan verdienen.

‘In de toekomst heeft men een ander perspectief op voedsel. Er is meer maatschappelijke waardering en maatschappelijke acceptatie voor gezond voedsel. Steeds meer consumenten weten waar voedsel vandaan komt en welke rol boeren daarin spelen.’

‘De consument is zich over vijf tot tien jaar heel bewust van de herkomst van voedsel en het effect op de aarde.’

Een aantal deelnemers acht de burger-consument de sleutel tot verandering van de voedselketen. Binnen het voedselsysteem bestaat discrepantie tussen de burger (gezond, duurzaam eten) en de consument (goedkoop eten). Mensen moeten *aangesproken* worden als bewuste burgers die bereid zijn meer te betalen voor gezond en duurzaam voedsel. Belangrijk daarbij is om burgers *handelingsperspectief* te bieden, niet alleen via VPRO maar ook via RTL4 en bijvoorbeeld Netflix. In dit verband wordt ook wel de term ‘framing’ gebruikt: wat zit in het hoofd van mensen over voedsel? Hoe laat je hun beeld van voedsel in waarde terwijl je ze wel mee wilt nemen in de verandering? Vanuit het gezichtspunt ‘we eten, we koken, we willen gezond eten’ mensen *verleiden* om de keten om te keren. Mensen die met gezond eten bezig zijn komen uiteindelijk uit bij een eerlijke prijs voor de boer, zo is de gedachte. Ook wijzen diverse deelnemers op de belangrijke rol van **onderwijs en opleiding** om mensen te leren waar hun eten vandaan komt.

3.6 Rol van retailers

Hoe kun je consumentengedrag de gewenste kant op sturen? Informatie, transparantie en prijsvorming spelen een rol. Hoe zou het zijn als de consument weet wat een boer overhoudt aan een product dat bij de retailer in het schap ligt? Een maatregel die vaak genoemd wordt is **meer transparantie in de keten**. Maar prijzen delen is lastig in verband met het economische model, zo luidt een tegenwerping. Ook roepen verschillende deelnemers op tot **meer informatie voor consumenten** in termen van milieubelasting. Andere suggesties zijn om niet boeren maar supermarkten te vragen om voor biodiversiteit te zorgen en de natuur in hun eigen keten te regelen. Supermarkten kunnen een standpunt innemen op duurzaamheid, welzijn en gezondheid en de consument helpen bij zijn keuze. Daarnaast kan een benchmark worden ontwikkeld voor prestaties van supermarkten op gezondheid, milieu, streekproducten, etc.

3.7 Meer macht voor boeren in de keten

Erkend wordt dat boeren weinig marge hebben en geen wezenlijke macht in de keten. Het zijn de hoge grondprijzen en de door de retail afgedwongen lage prijzen die boeren in de greep houden waardoor zij onvoldoende financiële ruimte hebben om te investeren in waarden als bodemvruchtbaarheid en biodiversiteit. Sommigen zien als oplossing dat boeren en tuinders zich samen sterk maken tegenover de retail. Een ander perspectief is om een strategie te kiezen van verleiding van grote spelers in de verduurzamingsslag, zoals bijvoorbeeld Friesland Campina. Anderen geloven meer in het verdienen van de trots van de burger en de omgeving, om daar de verdiensten te halen. De **grondprijs** en het **grondbeleid** wordt hierbij dikwijls genoemd als het gaat om de macht en autonomie van boeren: de hoge grondprijs zit de huidige sector en nieuwe initiatieven dwars.

‘Wij hebben ook in Nederland te maken met grondspeculatie en de financiering daarvan, waardoor de landbouw in de verdrukking komt’, stelt een deelnemer bijvoorbeeld. In de gewenste toekomst zouden ondernemers in een gebied vanuit een gezamenlijk belang keuzes kunnen maken over de beste bestemming van de grond.

3.8 Kortere ketens

Diverse deelnemers roepen op tot meer samenwerking en partnerschap in de keten en kortere, transparante ketens. Hoe kan het organiserend vermogen in de keten beter, intensiever? Het is belangrijk om binnen de voedselketen te kijken waar verschillende schakels bijeen komen en wie

daar kan sturen, bijvoorbeeld *leveranciers* van de boer (veevoer, zaden, mest), *retailers* die bepalen wat ze willen verkopen, *consumenten* die bepaalde keuzes maken. Een positief voorbeeld in dit verband is Bakker Barendrecht. Hierbij beïnvloedt de teler wat in de schappen bij Albert Heijn gebeurt (afhankelijk van ontwikkelingen op het land nog even wachten met een prijsactie of deze juist sneller doorvoeren). Ketenpartners vangen samen risico's op en zorgen voor een opwaartse spiraal. Circulaire productie, tussen ketens, biedt volgens sommigen perspectievolle modellen. Afnemers moeten partner worden, want ‘het is immoreel als de retail bijvoorbeeld zegt dat bloemkool niet wit genoeg is’. Niet iedereen is echter voorstander van een *ketenbenadering* voor de toekomst van landbouw, natuur en voedselkwaliteit; er gaan ook stemmen op voor een *systeembenadering*.

3.9 Internationale context

In de gesprekken klinkt veelvuldig de trots door op Nederland. Een belangrijk idee dat vaak terugkomt is om de Nederlandse kennis te exporteren. De deelnemers verschillen daarbij van inzicht of deze kennisexport moet bestaan naast de export van producten (‘Nederland moet de wereld voeden: we moeten niet krimpen maar optimaliseren’), of ook (deels) *in plaats van* de export van producten (productie krimpen/volumes verlagen, kennisexport vergroten).

‘Het programma ‘High tech to feed the world’ werkt eraan om met know how in Nederland op verantwoorde wijze voedsel te produceren zodat straks 9 miljard mensen kunt worden gevoed. Nederland heeft daar een rol, we hebben de technologie in huis.’

‘Nederland moet van niet alleen ‘feeding the world’ naar ook leverancier van ‘knowledge to feed the world’.’

‘De Nederlands voedselproductie is in absolute zin mondiaal beperkt, maar kennis en innovatie kan wereldwijd helpen.’

‘Nederland is een metropool. Als wij in staat zijn om te komen tot duurzame landbouw, biodiversiteitsherstel, herstel van betrokkenheid, dan kunnen we ons model in plaats van onze producten exporteren.’

‘Exporteer het hele model van samenwerking in de keten, zoals succesvolle coöperaties en de toepassing van nieuwe technieken in Nederland.’

‘Misschien kan Nederland de eerste exporteur van *landscape design* zijn.’

produceren voor het binnenland samengaan in één voedselsysteem? We kunnen ons ook op kwalitatief hoogwaardige producten voor de exportmarkt richten. De internationale context biedt Nederland ruimte om zich te onderscheiden. Zien we de internationale en Europese context als kans of bedreiging? Sluiten we ons wat meer af of juist niet?’

Gaat verduurzaming ten koste van de (sterke) huidige economische positie van Nederland? Volgens sommigen wel, en is dat een consequentie die we zouden moeten accepteren.

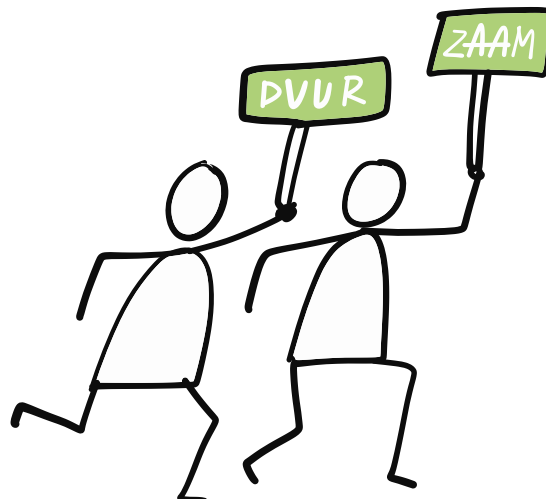
Sommigen stellen voor om, als we deze richting inslaan, dit in ieder geval dit op Europees niveau te regelen.

‘Ingrijpen op externe effecten die lokaal neerslaan is eenvoudiger dan voor mondiale vraagstukken, zoals broeikasgassen. Lokale effecten beprijken kan al een flinke verschuiving opleveren. Als dit tot te hoge prijzen leidt die we niet willen betalen, dan verdwijnt deze productie. Dat is dan de consequentie.’

‘Duurzaamheid leidt tot hogere prijzen, maakt ons gevoeliger voor concurrentie uit buitenland. Een deel van de landbouw verdwijnt. Zijn we bereid dat te accepteren?

‘Is voedsel bedoeld om je maag te vullen of om gezondheid te bevorderen? Staat de kwaliteit of de kwantiteit centraal? Moet het eerlijk, duurzaam én gezond zijn of is een van deze waarden voldoende? Of is de prijs cruciaal? Waar kies je voor: maatschappelijk geaccepteerd of concurrerend? Dat in Nederland extra eisen worden gesteld, kan een kans zijn, maar kan ook het verdienmodel ondermijnen.’

Naast het perspectief dat Nederland internationaal opereert en Europees verweven is en dat Nederland op wereldschaal een metropool is, bestaat het perspectief dat wat mensen willen lokaal en dichtbij is. ‘Als je landbouw en natuur wilt verbinden, moet je een **gebiedsproces** op gang brengen’, redeneren sommigen. Hetgeen leidt tot de vraag: ‘hoe kunnen we de internationale afhankelijkheden (van de economie, maar ook van de natuur) rijmen met de gebiedsgerichte benadering die volgens velen nodig is?’ En: ‘hoe kunnen bulk voor het buitenland en kwaliteit

‘De transitie naar een duurzaam landbouw-, natuur- en voedselsysteem is mogelijk, maar dan moeten we het wel goed in Europa (EU) regelen, beter dan dat we met de pulskorvisserij gedaan hebben. Nederland moet agenderend en daarmee sturend zijn in Europa. Dus beter (leren) lobbyen en coalities smeden met financieel sterke partijen (banken, private fondsen, weldoeners, etc.), zodat er kans is op financiële bronnen voor de transitie.’

Naast het perspectief waarin Nederland een keuze maakt voor de ene richting (grootschaligheid, internationaal) of de andere richting (kleinschalig, gebiedsgericht), bestaat het perspectief dat *beide richtingen naast elkaar* moeten kunnen bestaan.

Bijvoorbeeld *extensivering* voor bedrijven met een grote impact op de omgeving en tegelijkertijd verdere *intensivering* voor andere bedrijven. En naast een *hoog technologisch*, ver ontwikkeld productiesysteem ruimte voor *traditionele ambachtelijke* voedselproductie.

Ook is niet per se de ene richting altijd beter dan de andere richting. Zo meent een deelnemer bijvoorbeeld dat we af moeten van het beeld van verderfelijke megastallen en van het idee dat alles wat klein is, fijn en goed is.

Het perspectief waarin beide richtingen naast elkaar bestaan, komt ook tegemoet aan het dilemma dat stappen richting een meer duurzame landbouw, natuur en voedselvoorziening per definitie ten koste gaan van de huidige economische positie, mede gezien de internationale context.

4. Hoe wil de sector daar komen?

4.1 De rollen van markt en overheid

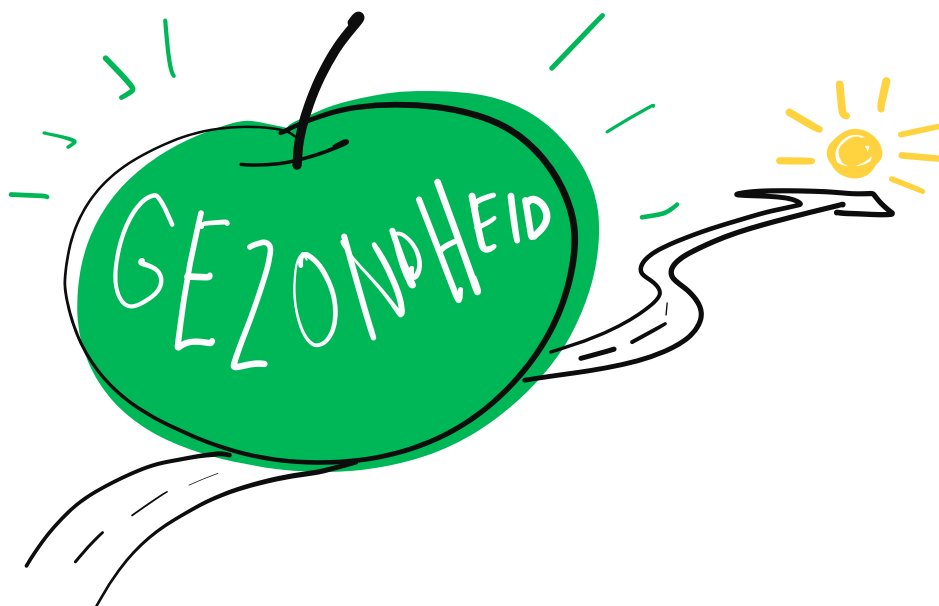
Diverse deelnemers hebben kritiek op het functioneren van de markt. Een deelnemer zegt hierover: 'Een ongemakkelijke waarheid is dat het verdienmodel van het voedselsysteem gebaseerd is op ongezondheid'. Deze deelnemer stelt dat voedsel nu vooral 'handel' is: het is commercieel aantrekkelijk om sterk bewerkt en ongezond voedsel te produceren en te verkopen. Terwijl juist gezond en duurzaam voedsel de norm zou moeten zijn en voor mensen aantrekkelijker zou moeten zijn dan ongezond voedsel: 'voedsel is leven'.

De markt prijst niet automatisch goed; ecologische en sociale kosten worden niet meegenomen in de prijs. Ook staat het delen van prijsinformatie in de keten en met de consument op gespannen voet met het huidige economische model waarin dit concurrentiegevoelige informatie kan zijn. Een deelnemer stelt: 'We moeten een *level playing field* creëren en kosten internaliseren'. Het geen leidt tot de vraag naar de rol van de overheid.

4.2 Richting, randvoorwaarden en ruimte

Diverse deelnemers roepen op tot een sterkere rol van de overheid. De deelnemers die meer overheidsinterventie wensen, noemen daarbij zowel verschillende rollen die de overheid kan spelen als verschillende maatregelen die de overheid kan nemen. Men wenst een overheid die duidelijk de *richting* aangeeft. De overheid moet dan:

- Een inspirerend vergezicht schetsen, dat tegelijkertijd tot handelen aanzet;
- Scherpe doelen stellen en deze durven uitspreken;
- Keuzes maken en daadkracht tonen;
- Durf en lef tonen;
- Meer duidend zijn en dan achter de eigen gekozen richting blijven staan. Een voorbeeld van duiding: Een overheid die zegt 'dit type boer willen we hier niet'. Vergelijkbaar met de uitspraak 'er is geen toekomst voor de asbestindustrie' uitspraken doen over de landbouw die niet gewenst is. Goed communiceren, gebruik maken van beelden en marketing. Hierbij vallen vaak de termen 'bewustwording', 'urgentie', 'framing' en 'verhalen vertellen'. Bijvoorbeeld verhalen over de rol van voedsel en over de nieuwe generatie boeren;
- Dilemma's scherp benoemen.

Opgemerkt wordt: 'Er is behoefte aan een inspirerende visie voor de lange termijn met daarin 'an offer you can't refuse', die mensen bij de lurven grijpt om iets voor de volgende generaties te gaan doen. Laat deze visie een 'moonshot' zijn die tot actie aanzet om stappen te zetten naar een transitie'. Het moet meer dan een droom zijn en een praktisch hanteerbare richting geven voor alle betrokkenen. Sommigen geven daarbij aan dat de visie ook kan bestaan uit meerdere gewenste toekomstbeelden: 'niet één stip, maar meerdere stippen op de horizon die duidelijkheid bieden over welke waarden centraal horen te staan en hoe die waarden in de 2050 tot hun recht zullen komen.'

Het stellen van een doel, zoals duurzaam produceren, zonder negatieve connotaties, kan volgens sommigen een sterkere impact hebben dan het stellen van maatregelen wat wel of niet kan. Sommige deelnemers hebben een sterke voorkeur voor een overheid die vooral werkt door doelen te stellen en grenzen aan te geven en bij voorkeur helemaal niet werkt met instrumenten. Een deelnemer geeft aan dat de doelen meervoudig neergezet moeten worden en niet in een eenzijdig perspectief. Landgebruik gaat bijvoorbeeld over meer dan CO₂-emissie. Het gaat bijvoorbeeld ook over gezondheid en dierenwelzijn.

Een deelnemer merkt op dat het vooral gaat over de compactheid en helderheid van de gekozen doelen en instrumenten: 'Het zou helpen als je die dilemma's kan terug koken naar twee of drie kernstukken die je vertaalt naar haalbare stappen die je met een aantal mensen kunt zetten en die de minister richting de Kamer voor haar rekening neemt'. Wat vraagt dit nu eigenlijk van de bevolking? Wat helpt relatief het meest en wat stel je centraal? Een belangrijke vraag is ook: 'Hoe gaan we met de verliezers (van de transitie) om?'

Diverse deelnemers maken de vergelijking tussen de transitie op het terrein van LNV en de energietransitie. Het urgentiebesef moet helder zijn; het exacte probleem moet worden benoemd en het doel of lonkend perspectief moet duidelijker in beeld komen. Daarbij vinden sommige deelnemers een opvallend verschil dat er voor de energietransitie veel meer geld beschikbaar is dan voor de transitie op het terrein van LNV.

De overheid moet de randvoorwaarden helder neerzetten en daarbinnen de ruimte geven en partijen faciliteren en stimuleren. Een overheid die partijen uitnodigt om ontwikkelagenda's te maken waarmee zij beloftevolle perspectieven denken te kunnen verwezenlijken. Daarbij is een interdepartementale aanpak volgens meerdere deelnemers erg belangrijk. De overheid moet:

- Boeren positief stimuleren om te werken aan doelstellingen op het terrein van biodiversiteit en klimaat.
- Stimuleren dat boeren naast de productie ook andere ecosysteemdiensten optimaliseren zoals biodiversiteit en nutriënten.
- Jonge startups de kans geven om bij te dragen en betrokken te zijn.
- Een geldstroom organiseren waarmee voldoende risico genomen wordt vanuit een lange-termijnaanpak. Subsidies beschikbaar stellen.
- Nieuwe infrastructuren die partijen ontwikkelen durven gebruiken (bijvoorbeeld proefboerderijen in de Noordzee).
- Meer belonen dan sanctioneren;
- Een keuzearchitectuur aanbieden die óf de keuze vereenvoudigt, óf een goede richting naar een duurzame samenleving geeft.
- Voorlopers faciliteren, het peloton scherpe doelen en handelingsperspectief bieden en achterblijvers soms een duwtje in de rug geven.

4.3 Experimenten en pilots: ruimte om te innoveren

Diverse deelnemers uiten de behoefte aan ambitieuze grootschalige pilotprojecten en grootschalige living labs: gebieden waar je naar toe kunt gaan en kunt zien: hier gaat het anders. Ze wijzen op het belang van ondersteuning van pilotprojecten, met name regionaal, waarbij vertegenwoordigers vanuit het hele systeem betrokken zijn. Hierbij hoort een proces van co-creatie en co-leren met elkaar waarbij je fouten mag maken, waarbij je uitgaat van geduld, luisteren en het delen van kennis. Waarbij vertrouwen de basis is; 'vertrouwen is procesgeld'.

4.4 Wetgeving, kaderstelling en normering

Deelnemers noemen de volgende maatregelen die passen bij de *wetgevende, kader stellende en normerende rol* van de overheid:

- Een suikertaks instellen;
- Een bovengrens stellen aan het aantal te houden dieren (en niet aan fosfaat);
- Verkleining van de varkenshouderij door de mestrechten te beperken;
- Via handelsakkoorden aanpakken dat de prijs van gezondheidsbedreigende stoffen steeds lager is geworden;
- Alleen bepaalde regio's toestaan bepaalde (streek) producten te voeren;
- Een plan maken voor akkerbouw zonder chemie;
- Wetgeving maken die meer balans brengt tussen klimaatdruk en dierwelzijn. Regel bijvoorbeeld hoe je met reststromen om kunt gaan.

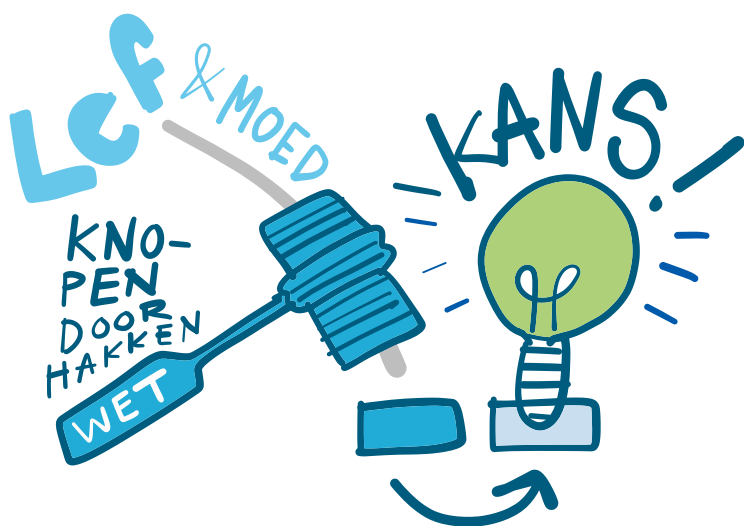
Als het gaat over de normstelling, is een vraag die opkomt of de overheid vooral normen moet stellen aan de bron of aan de eindproducten. Daarnaast noemen deelnemers vormen van *prestatiesturing* door de overheid. Bijvoorbeeld: vraag boeren milieu- en klimaatprestaties te leveren en beloon ze hier direct voor via directe betalingen vanuit het GLB.

4.5 Samenwerkende overheid

Verder worden verschillende suggesties gedaan voor *een overheid die samenwerkt* met partijen in de sector, bijvoorbeeld door te werken met convenanten en door met de steun van veel deelnemende partijen toe te werken naar de stip aan de horizon: 'De overheid hoeft niet alleen verantwoordelijk te zijn als het niet lukt, we moeten het samen doen.' Diverse deelnemers wijzen erop dat het belangrijk is alle relevante partijen te betrekken en een goede open dialoog te blijven voeren: 'Open overleg, ook op informele wijze om ook zelf uit je comfortzone te komen en begrip voor elkaar te krijgen'. Daarbij kunnen diverse partijen bijdragen en worden taken en verantwoordelijkheden verdeeld. Maatschappelijke organisaties kunnen bijvoorbeeld bijdragen door een milieukeur te introduceren en een beeld te introduceren van het 'menu van morgen'. Daarnaast kunnen zij goede voorbeelden over duurzame productie en gezond koken verspreiden.

4.6 Kleine overheid

Niet alle deelnemers zijn gecharmeerd van meer overheidsinterventie. Naast het perspectief op een actieve overheid, bestaat het perspectief op een overheid die zich zo min mogelijk bemoeit met wat mensen doen. Het draait daarbij vooral om de innovatiekracht in de samenleving en om hetgeen de private sector zelf aan verduurzaming doet. Boeren willen graag minder regels en duidelijke kaders waarbinnen ze zoveel mogelijk vrijheid hebben. Ook wijzen deelnemers op de beperkte beïnvloedingsmogelijkheden van de nationale overheid vanwege de sterke internationale invloed op de markt. Er zijn vanuit dit perspectief tenminste Europees beleid of WTO-afspraken nodig voor een wezenlijke systeemverandering.

5. Advies van de OIM-voorzitters

5.1 Duiding

Uit de gesprekken blijkt dat de deelnemers elkaar grotendeels kunnen vinden in abstracte toekomstbeelden voor een duurzaam landbouw- en voedselsysteem. Zij schetsen een systeem waarin een bewuste consument die dicht bij de boer staat, bereid is meer te betalen voor gezonde voeding. Waarbij de boer in zijn productie naast economische waarden, meer gericht kan zijn op ecologische en sociale waarden. Binnen een circulair productiesysteem, waarin hij een eerlijke, op 'true costs' gebaseerde prijs voor zijn producten ontvangt. Lastiger werden de gesprekken over de manier om die toekomstbeelden te realiseren. De deelnemers schetsen daarbij diverse dilemma's om tot een houdbaar systeem te komen. Hierin komen de verschillende waarden van waaruit men het systeem benadert tot uitdrukking.

Bij transities ontstaan nieuwe waarden, denkwijzen, structuren en werkwijzen binnen het oude, huidige systeem. Een nieuw systeem omvat en overstijgt het oude systeem en voegt er andere en nieuwe kwaliteiten aan toe,

waardoor het in zijn geheel anders functioneert. Met andere effecten tot gevolg. Om scherper te zien waarnaar we mogelijk op weg zijn, hebben we in de onderstaande tabel een aantal uitspraken over de toekomstbeelden conceptueel gecontrasteerd met beelden uit het verleden. Het model is niet bedoeld als historische weergave, maar als een manier om de ontwikkeling en de zoektocht te duiden.

We komen uit een periode waarin de landbouw sterk is gegroeid in schaal en bereik. Een periode waarin de nadruk, vanuit een toename in productieomvang om meer monden te voeden en de prijs van voedsel te verlagen, is komen te liggen op economische waarden. Vervolgens zijn we de schadelijke effecten en de overlast hiervan zoveel mogelijk tegen gegaan, onder andere via wet- en regelgeving. De zoektocht voor de komende tientallen jaren is er een naar een nieuwe synergie tussen economische, sociale en ecologische waarden. Een ontwikkeling waarbij de boer niet alleen commercieel georiënteerd is of hoeft te zijn, maar vanuit meerdere waarden en functionaliteiten kan en gaat werken en zijn blik en organisatie steeds verder verbreedt

	Waarden	Boer	Consument	Organisatie
LNv 4.0 Integraal, Meervoudig	Nieuwe synergie tussen economische, sociale, ecologische en andere waarden.	Rentmeester Verzorger ecosysteem naast productie: bodem, mens, dier, water, lucht etc. Multi-functionaliteit	Handelende consument-burger, andere voedingswensen en -patronen, andere kijk op voeding en eigen rol en verantwoordelijkheid	Systeem Lokaal (gebied) en globaal
LNv 3.0 Duurzaam Natuurlijk Positief	Opkomende andere waarden, naast economische waarden. Beperken schadelijke effecten van eenzijdige gerichtheid op economische waarde.	Duurzame ondernemer die samenwerkt met partijen in keten en met maatschappelijke initiatieven	Meer bewuste consument: meer info, ook andere afwegingen dan enkel prijs	Keten Transparante keten Korte keten Ware prijzen Nieuwe duurzame markten
LNv 2.0 Wetenschappelijk Industrieel	Economische waarden zijn dominant: Schaalvergroting om meer monden te voeden en voedsel betaalbaar te maken Kostenefficiëntie, Winst-maximalisatie	Commerciële ondernemer	Onbewuste consument: prijs enige overweging	Productie-proces Monoculturen Schaalgrootte Massa-productie Lage prijzen Globaal Gericht op exportmarkt
LNv 1.0 Traditioneel	Lokaal evenwicht tussen economische, sociale en ecologische waarden	Producent die deel uitmaakt van lokale gemeenschap	Bewuste consument: direct contact	Product

van productieproces, naar ketens en netwerken en uiteindelijk een integraal (gebieds)systeem. Een ontwikkeling waarbij consumenten steeds bewuster worden van hun rol en aandeel in veilig en gezond voedsel en daarnaar handelen.

5.2 Adviezen

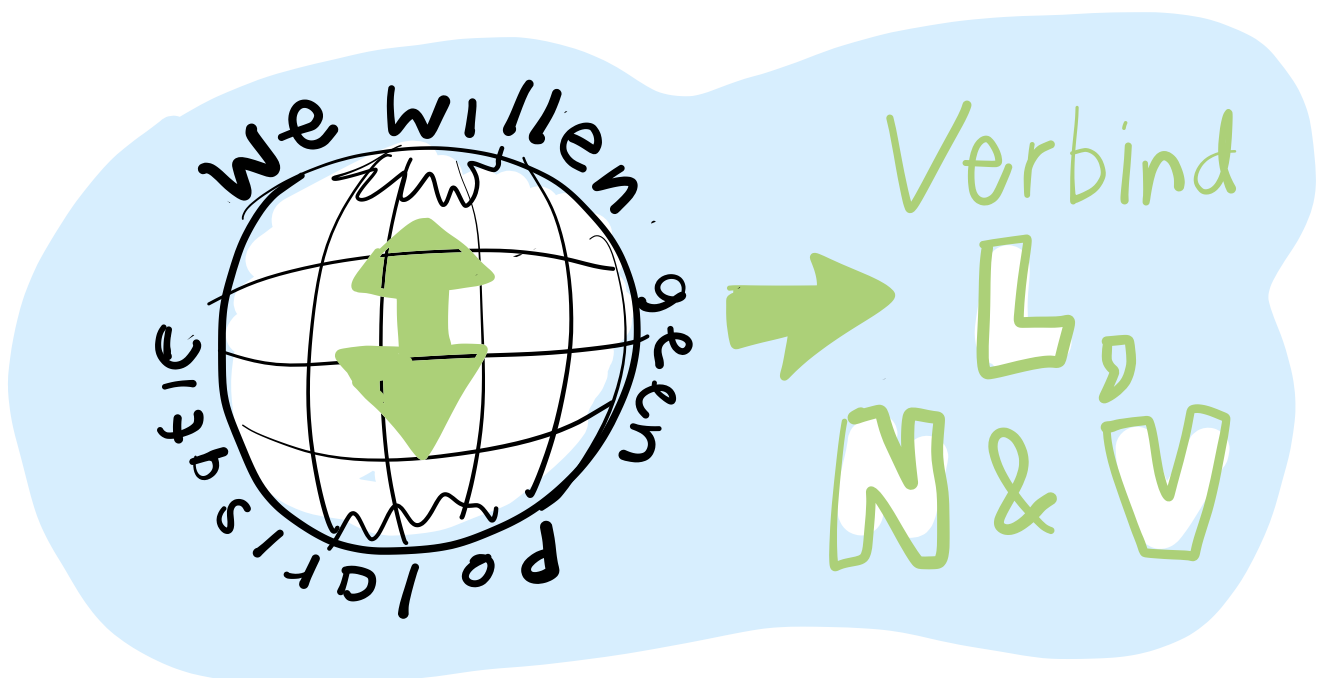
Er bestaat het idee van een gepolariseerde sector, maar tijdens de diners pensant bestond vrij veel overeenstemming over de hoofdlijnen. We weten wat onze maatschappelijke opgaven zijn: we hebben een klein land, de grond is schaars, we willen veel tegelijk, we willen een goede leefomgeving en tegelijk een boerenstand die zijn boterham zelfstandig kan verdienen. Er liggen daarnaast opgaven voor biodiversiteit en waterkwaliteit. Breed is daar overeenstemming over.

Ons valt op dat de domeinen landbouw, voedselkwaliteit en natuur niet in gelijkwaardige mate besproken zijn. De aandacht ging in de gesprekken vooral uit naar de landbouw en veeteelt. Voedselkwaliteit werd veel minder besproken en het behoud en de ontwikkeling van de natuur zijn eigenlijk niet tot nauwelijks aan de orde geweest. Dit kan te maken hebben met de samenstelling van de groep, maar het zou ook iets kunnen zeggen over de plek waar de problemen zich momenteel concentreren; waar de meeste kwesties spelen. Als de toekomst gepaard gaat met meer

integraliteit, betekent dat echter ook dat er evenredige aandacht (tijd, middelen, enzovoorts) besteed moet worden aan voedselkwaliteit en het behoud en de ontwikkeling van de natuur.

De deelnemers noemen diverse mogelijke vormen van overheidsoptreden, verschillend in rol en in omvang. Het dilemma waarvoor de minister staat is kort gezegd: kies ik voor een strategie die 'bovenlangs' gaat of die 'van onderop' komt.

Het is niet ongebruikelijk dat ministers met de toppen van belangenorganisaties bijeenkomen en na lange vergader-sessies met een document te voorschijn komen dat vervolgens aan achterbannen ter goedkeuring wordt voorgelegd. Een dergelijke strategie heeft als voordelen dat het tegemoet komt aan de roep tot krachtadig optreden en regie, de verwachtingen van de bekende spelers om mee te kunnen praten en veelal leidt tot overzichtelijke agenda's en actieplannen waarop de minister kan terugvallen in de communicatie met de Kamer, de media en de samenleving. Het is dan ook verleidelijk om van de visie al een 'halve beleidsnota' te maken met diverse doelen en maatregelen, in plaats van een inspirerend en tot de verbeelding sprekend vergezicht. Het nadeel van een dergelijke strategie is echter dat het de harten van de mensen in de sector vaak niet raakt. En daarmee nauwelijks effect heeft op hun houding en gedrag.

Een proces 'van onderop' vraagt in het verlengde van de diners pensant om een methode van werken waarbij nationaal behoorlijke risico's worden genomen. De minister kan zich daarbij jegens de Kamer noch qua termijnen noch qua inhoud echt binden. Het is dan zaak dat de minister vooraf met de Kamer spreekt over de procesarchitectuur om ook daar draagvlak voor de aanpak van onderop te verwerven.

Uit de gesprekken blijkt dat de deelnemers de drie kerntaken van landbouw, natuurontwikkeling en voedselkwaliteit lokaal tot geheel nieuwe verhoudingen en interacties willen laten komen. Dat vraagt om een proces van onderop. Een regionale, sector overstijgende samenwerking heeft dit potentieel, in tegenstelling tot een nationale sectorale belangenbehartiging. Daarvoor is leiderschap nodig bij iedereen.

Voor de minister van LNV kan dit vorm krijgen door in een inspirerende visie een beperkt aantal heldere lange termijn doelen op te nemen. En door partijen maximale ruimte te bieden om te bepalen hoe men daar komt. Bij anderen kan dit vorm krijgen door meer integraal, veelal ook gebiedsgericht, elkaar te vinden op wens en gedeeld gevoel van urgentie om samen te werken. De overheid creëert daarbij een omgeving waarbij partijen met elkaar aan duurzame initiatieven kunnen werken.

Het OIM is beschikbaar om hierbij te ondersteunen, bijvoorbeeld door met partijen uit de samenleving 'van onderop' het proces te ontwerpen en dit proces te begeleiden.

Concreet adviseren wij het volgende:

1. Geef in de LNV-visie heldere richting, randvoorwaarden en tempo aan, maar laat de uitwerking over aan de samenleving. Benut hierbij de diversiteit aan oplossingsrichtingen.

Er is een gedeeld bewustzijn dat de sector veranderen moet en een gedeeld verlangen om anders te gaan werken. Er zijn ook al veel goede voorbeelden en initiatieven te vinden. Geef ruimte aan diversiteit, pluriformiteit en het innovatief vermogen in de samenwerking om de visie uit te werken, bij te schaven en een duurzame toekomst te realiseren.

2. Organiseer een sociaal innovatieproces met relevante stakeholders uit de gehele sector. Met grootschalige experimenten en pilots.

Geef gehoor aan de oproep tot ambitieuze grootschalige pilotprojecten en grootschalige (living) labs. Maak deze labs en experimenten mede mogelijk in samenwerking met diverse coalities en allianties die al bestaan en al op diverse plekken in het land aan het experimenteren zijn. Neem als ministerie actief deel aan deze experimenten.²

3. Beschouw de visie als een continue open dialoog. Het is belangrijk om daarbij een stem te blijven geven aan de volgende generatie agrarisch ondernemers.

Een visie maakt nog geen transitie. Het ministerie van LNV is goed begonnen, door de visie al vanaf stap één in gesprek met stakeholders uit de samenleving te ontwikkelen. Het is de kunst om dit proces te continueren en een continue dialoog op te zetten waarin alle betrokken personen en partijen kunnen meedenken en meewerken. De overheid kan het niet alleen, iedereen is nodig. In het bijzonder is het van belang om de volgende generatie boeren een stem te geven in dit proces. Wij werken nu immers aan een systeem voor de generaties na ons.

4. Leg de nadruk in uw visie op de ontwikkeling van nieuwe duurzame verdienmodellen.

In tijden van transitie is er sprake van hybriditeit: het is denken in termen van 'én-én'. Dat betekent dat toekomstambities ook vanuit commercieel oogpunt interessant moeten zijn. Leg daarom de nadruk op de ontwikkeling van nieuwe, duurzame verdienmodellen om het toekomst beeld ook vanuit economische perspectief een lonkend perspectief te laten zijn.

5. Bied ruimte aan technologische ontwikkelingen die vanuit verschillende perspectieven voordelen bieden.

We sluiten aan bij de oproepen van deelnemers om technologie te benutten ter verduurzaming van de landbouw. Denk aan het gebruik van sensoren, het analyseren van big data, gebruik van sensoren, apps, drones, verticale landbouw, precisielandbouw, gentech, smart grids, GPS, enzovoorts. Technologie kan nieuwe combinaties mogelijk maken en daardoor gelijktijdig meerdere vormen van waarde genereren. Bijvoorbeeld door gelijktijdig de kosten te verlagen, de transparantie te verhogen en de verbinding tussen boer en burger te vergroten.

² Vanuit het OIM nodigen we het ministerie uit voor deelname aan het innovatielab 'Voor de oogst van morgen'.

Dit innovatielab biedt ruimte voor experimenten in de luwte en zorgt voor verbinding van regionale activiteiten aan nationaal beleid en regelgeving.

Bijlage:

Aanwezige organisaties

diners pensant

Organisaties

ABN Amro	Picnic
Adviesraad voor Wetenschap, Technologie en Innovatie	Planbureau voor de leefomgeving
AgriProFocus	PLUS Supermarkt
Ahold	Provincie Gelderland
Boer en Natuur	Provincie Overijssel
Centraal Planbureau	Raad voor de leefomgeving en infrastructuur
Centrum voor Landbouw en Milieu	Rabobank
Commonland	Rijksuniversiteit Groningen
Dierenbescherming	RIVM
Diverse boeren	Royal Cosun
Ecory	Saalland
Eemlandhoeve	Schuttelaar & Partners
Fair Treep	Slow Food Youth Network
FME	Sociaal en Cultureel Planbureau
FrieslandCampina	The Food Hub
Greenpeace	The Food Line-up
HAS Hogeschool	Topsector Tuinbouw & Uitgangsmaterialen
Kipster.nl	Transitiecoalitie Voedsel
Koninklijke Akademie van Wetenschappen	Unilever
Landschappen NL	Universiteit Utrecht
LLTB	Universiteit Utrecht
Louis Bolk instituut	VanDrie Group
LTO	Vogelbescherming
LTO Noord	Vrije Universiteit Amsterdam
Ministerie van Economische Zaken	Wageningen University and Research
Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit	Wastewatchers
Natuur en Milieu	Wereldnatuurfonds
Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt	ZLTO
Nederlandse Vereniging Diervoederindustrie	
Noordzeeboerderij	

Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu **OIM**

Het OIM organiseert formele en informele vormen van overleg tussen de rijksoverheid, maatschappelijke organisaties, burgers en bedrijven. Het OIM biedt een platform voor de dialoog tussen personen en partijen die actief zijn of invloed hebben op de fysieke omgeving.

Dit is een uitgave van:

Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu
Rijnstraat 8 | 2515 XP Den Haag
Postbus 20901 | 2500 EX Den Haag

Telefoon: 070 456 89 99
E-mail: info@overlegienm.nl

Kijk voor meer informatie op
www.overlegienm.nl

Uitgave juni 2018

